"Karmel" - interni niz *Vjesnika Karmelićana*:

1. Sv. Terezija i Karmelsko Pravilo
2. Terezijanska karizma
3. Terezijanska molitva
4. Terezijanske konstitucije
5. Jeronim Korner: Karmelu u Brezovici (Pjesme)
6. John Russel: Igrokazi Svete Terezije iz Lisieuxa

Br. John Russell, O.Carm

IGROKAZI

SVETE TEREZIJE IZ LISIEUXA

Prijevod:
Karmel sv. Josipa - Šarengrad
(sada u Remetema)
Unos u računalo
Danica Babić, OCDS
Računalna obrada te prijevod i unos bilješki u tekst:
o. Jure Zečević, OCD
Za internu uporabu izdaje:
Vjesnik karmelićana, Česmičkoga 1, 10000 Zagreb

"Karmel"

br. 6

IGROKAZI SVETE TEREZIJE IZ LISIEUXA

Vjesnik karmelićana

Zagreb-Remete 1997.

Naslov originala: Fr. John Russell, O. Carm., The Religious Plays of St. Thérèse of Lisieux (Igrokazi sv. Terezije iz Lisieuxa), Carmelite Digest, Vol. 10 No. 1 Winter 1995, str. 39-63, from Carmelite Studies, 5, 1990, ICS, with permission.

Prijevod: Karmel sv. Josipa - Šarengrad (sada u Remetama)

Unos u računalo: Danica Babić, OCDS

Računalna obrada te prijevod i unos bilješki u tekst: o. Jure Zečević, OCD

© za hrvatsko interno izdanje: Vjesnik karmelićana

IGROKAZI SVETE TEREZIJE IZ LISIEUX-a

Uvod

Stota obljetnica rođenja svete Terezije iz Lisieuxa obilježena je nizom kritičkih izdanja njezinih rukopisa i posljednjih razgovora[1]. Ovaj događaj prouzročio je novu poplavu knjiga i članaka o svetoj Tereziji. Na enegleskom govornom području Patricia O'Connor napisala je popularnu biografiju svete Terezije, kao i studiju njezine duhovnosti[2]. Monica Furlong, poznata po svojoj biografiji Thomasa Mertona, ponudila je feminističko gledanje na život svete Terezije[3]. Mnoštvo članaka i poglavlja u knjigama i dalje istražuje različite vidove njezine osobnosti kao i obrise njezinog duhovnog hoda[4].

Proučavatelji Terezijinih zapisa nastavljaju otkrivati njezin osobni svijet slobode izražavanja pored sve osjetljivosti prema tradiciji svoje Crkve i karmelske zajednice. Čitateljima njenih djela upada u oči njena zrelost i prilična neovisnost mišljenja premda se osobno držala malenom i priznavala slabom. Ljudi cijene i dive se njenom duhu pouzdanja i nade u duhovnom ozračju 19. stoljeća koje

[1] Zadnje francusko izdanjekoje uključuje i njena *Pisma, Posljednje razgovore, Pjesme i spise za rekreaciju* dostupna su kod Éditions du Cerf-Desclée de Brouwer in Paris.

[2] Patricia O'Connor, *Thérèse of Lisieux: A Biography /Biografija, Život/* (Huntinton, u: Our Sunday Visitos, Inc., 1983) i *In Search of Thérèse /U traženju Terezije/* (Wilmington, DE: Michael Glazier, 1987).

[3] Monica Furlong, *Thérèse of Lisieux* (Nerw York: Virago/Pantheon Books, 1987).

[4] Vidi, na primjer, Joann Wolski Conn, "Conversion in Thérèse of Lisieux" /Obraćenje Terezije iz Lisieuxa/, *Spiritual Life /Duhovni život/ 24* (Fall 1978): 154-163 i "Thérèse of Lisieux from a Feminist Perspective" /Terezija iz Lisieuxa iz feminističke perspektive/, *Spiritual Life 28* (Winter 1982): 233-239. Također: William M. Thompson, "Reflecting on Ministry with St. Francis of Assisi and St. Thérèse of Lisieux" /Razmišljanje o služenju sa sv. Franjom Asiškim i sv. terezijom iz Lisieuxa/, u: *Fire and Light /Vatra i svjetlo/: The Saints and Theology /Sveci i teologija/* (New York: Paulist Press,1987). Posebno bi trebalo vrednovati posljednje djelo Guy Gaucheraa u engleskom prijevodu S. Anne Marie Brennan, The Story of a Life /Povijest jednog života/: *St. Thérèse of Lisieux* (San Francisco: Harper &Row, 1987). The journal *Carmeus* (Institutum Carmelitanum, Via Sforza Palavicini, 10, 00193 Rome, Italy) objavio je opširne preglede kritičkih izdanja spisa sv. Terezije, posebno 1978, 1983 i 1987.

je obilježeno opće prihvaćenom sviješću grešnosti, božanskog suda i kazne.

Najnepoznatiji dio Terezijinih rukopisa je osam igrokaza što ih je napisala između siječnja 1894. i veljače 1897. godine za različite liturgijske proslave i blagdane zajednice[5]. Ustvari, najpotpunije francusko izdanje igrokaza nije se pojavilo do 1985. godine. Ovi kratki igrokazi, od kojih većina često spaja poeziju i prozu, predstavljaju skroman oblik kazališta kao slijed zamisli svete Terezije Avilske. Sveta Terezija, svjesna strogosti klauzurnog života, uvidjela je potrebu ravnoteže proslava i slavlja[6]. Posebni blagdani zahtijevali su opušteniji program. Igrokaz bi uveo radosno raspoloženje, a pjesme i poučni dijalozi obnavljali bi duh zajednice. Svečane prigode, uključujući Božić, Nevinu dječicu (28. prosinca) što je bio poseban blagdan novakinja, dan priorice zajednice, blagdan svete Marte (29. srpnja) koje su slavile vanjske sestre u zajednici i zlatni jubilej zavjeta, slavile bi se igrokazima.

Članak će početi nekim općenitim zapažanjima o igrokazima svete Terezije. Nadalje, usredotočit će se na likove i teme u igorkazima koji pokazuju Terezijine stavove kao i njezino shvaćanje karmelskog poziva. Treće, članak će odrediti teološki kontekst, kako bi povezao njene igrokaze s njenim sveukupnim pisanjem, kao i sa širim crkvenim i kulturnim obzorjem.

IGROKAZ SVETE TEREZIJE: OPĆENITA ZAPAŽANJA

Prvi Terezijin dodir s igrokazom bio je 21. lipnja 1888. godine na dan slavlja priorice, Majke Marije Gonzage. Igrokaz "Sveta Agneza" napisala je Paulina, sada s. Agneza od Isusa, a

[5] Sainte Thérèse de L'Enfant Jesus et de lla Sainte-Face, *Théâtre au Carmel: récréations pieuses"* (Paris: Éditions du Cerf-Desclée de Brouwer, 1985), 439 str. Ovo kritičko izdanje izdali su s. Célina iz Karmela u Lisieux i Guy Gaucher, zajedno s grupom učenika. Usp. John F. Russell, Theatre au Carmel: a Rewiew Article", *Carmelus* 34 (1987): 67-77. Bilješke koje se odnose na to izdanje bit će u ovom članku označene kraticom "T" ia koje slijedi broj pripadajuće stranice.

[6] Russell, "Rewiew Article", 69.

Terezija se pokazala sposobnom da uvjerljivo izvede ulogu. Činilo se kao da je zračila prisutnost "srca koje ljubi Krista" (T,19). Jednako je dobro prihvaćena u Božićnom igorkazu 1889. u ulozi Marije, majke Djeteta Isusa. Kada je s. Agneza od Isusa izabrana za prioricu, Terezija je preuzela dužnost sastavljanja igrokaza.

U posluhu je prihvatila nalog da sastavi 8 igrokaza upravo kao što je i poslušala zahtjev da napiše "Povijest jedne duše". Nije imala nikakve osobite želje da postigne neko literarno priznanje. Igrokazi prikazuju privlačne likove predanja, duboke vjere u Božju Providnost i heroizma. Njene pjesme unutar igrokaza odaju jednostavnost stila što ih čini prilično prilagodljivima popularnoj glazbi, izabranoj da igrokaz predstavi zajednici.

Iz sjene željene skrovitosti, Terezija se preko svojih igrokaza i nadalje pojavljuje kako bi na shvatljiv način svjedočila o karmelskom životu. Igrokazi najčešće pokazuju uzore zaručničkog odnosa s Kristom, usredotočuju se na kreposti poniznosti i milosrđa, prigrljuju Boga milosrdne ljubavi a ne Boga strašnog suda, ističu važnost molitve ne samo u jačanju sjedinjenja s Bogom, nego i u služenju otkupiteljskoj ljubavi Božjoj u svijetu. Kritička izdanja njezinih igrokaza ne ukazuju na posve nova saznanja o Tereziji, već više pojačavaju naše razumijevanje Terezije i pokazuju nova gledišta i raznolike vidike njezine duhovnosti koji se pojavljuju u njezinim ostalim spisima (T,33).

Igrokazi svakako potcrtavaju Terezijinu sklonost prema Utjelovljenju i Muci Kristovoj, njezinu odanost prema Mariji kao majci, njenu otvorenost svijetu sazdanom od anđela i đavola, što ljudsku sredinu dovodi u duhovni boj. Ona slavi posvećujuću prisutnost Krista u Euharistiji i preporuča čestu sv. Pričest u Crkvi još uvijek prilično obamrloj od zaostalog anestetika jensenizma. Terezija gleda svece kao uzore kršćanskog nasljedovanja koji nas potiču u ovom svijetu progonstva. Prisutnost božanskoga ili nadnaravnog svijeta - svijeta milosti, otkriva se u svakom Terezijinom igrokazu.

Terezijino dobro poznavanje Svetog Pisma u vremenu kada se nije poticalo čitanje Biblije, prilično je začuđujuće. U sastavljanju osam igorkaza ona koristi 270 puta biblijske citate (T,40). Iz Starog Zavjeta osobito su joj omiljeli prorok Izaija i Pjesma nad pjesmama. Evanđelja oživljuju sve njene igrokaze. Pribilješke kojima se služila, a koje su se sačuvale, ukazuju da je mnoge biblijske citate znala napamet.

Igrokaze su uvijek izvodile novakinje. Terezija koja je pomagala učiteljici novakinja, igrala je glavnu ulogu u pet od osam igrokaza. Dobro poznatu fotografiju svete Terezije u ulozi Ivane Arške možemo zahvaliti Celini koja je, ušavši u rujnu 1894. u Karmel u Lisieuxu, sa sobom donijela fotoaparat. Budući da su igrokazi napisani u posljednje tri godine Terezijinog života, ne iznenađuje što je Terezija, kad je završila svoj posljednji igrokaz ("Sv. Stanislav Kostka"), bila preslaba da u njemu sudjeluje.

Frnacusko kritičko izdanje njezinih igrokaza donosi historijat dokazivanja da je Terezija zaista pisala igrokaze u prozi i stihu. Izvatci iz igrokaza smješteni su, većinom bez naslova, unutar zbirke njezine poezije. Majka Agneza, njena sestra Paulina, nije u početku prikazala Terezijine igrokaze kao rekreacijske komade. Tek postupno, tijekom procesa beatifikacije (1910.), neki od igrokaza postali su poznati kao igrokazi, što su stvarno i bili (T,43). Iako je Terezija proglašena svetom 17. svibnja 1925. godine, tek se 1929. godine prvi puta saznalo za postojanje triju igrokaza: "Sv. Stanislav Kostka", "Poslanje Ivane Arške" i "Ivana Arška ispunjava svoje poslanje" (T,45-46). Neke sestre iz zajednice napravile su njihove prijepise, te su tako s vremenom svi igrokazi došli na svjetlo dana. Kritičko izdanje omogućava istraživanje svega postojećeg materijala kako bi omogućilo autentičnu reprodukciju osam igrokaza[7].

[7] Kritičko izdanje nudi naslove za svaki igrokaz, koje je 1956. načinio br. François de Sainte-Marie. Igrokazi su naslovljeni: "Poslanje Ivane Arške ili Pastirica iz Domremya sluša poziv", "Anđeli uz Isusove jaslice", "Ivana Arška izvršava svoje poslanje", "Isus u Betaniji", "Mali božanski prosjak", "Bijeg u Egipat", "Pobjeda poniznosti" i "Sv. Stanislav Kostka". Prvi igrokaz "Poslanje Ivane Arške..." označen je u kritičkom izdanju kao RP 1. drugi igrokaz kronološki je "Anđeli uz jaslice Isusove" i zato se navodi kao RP 2 i tako sve do posljednjeg igrokaza "Sv. Stanislav Kostka", koji je RP 8.

IGROKAZ SVETE TEREZIJE

Ivana Arška

Dva ranija igrokaza posvećena su Ivani Arškoj: "Poslanje Ivane Arške ili Pastirica iz Domremya sluša poziv" (RP 1) i "Ivana Arška izvršava svoje poslanje" (RP 3). Ova dva igrokaza mogu se promatrati zajedno budući da kontinuirano oslikavaju život Ivane Arške. "Poslanje Ivane Arške" (RP 1) bilo je priređeno za proslavu imendana priorice Majke Agneze od Isusa 21. 1. 1894. godine. Igrokaz "Ivana Arška izvršava..." (RP 3) postavljen je istog dana slijedeće godine. O ovim dvama igrokazima Guy Gaucher, O.C.D. napisao je:

> "Za svoj prvi 'teatarski' pokušaj Terezija je imala velike ideje. Trebala su biti dva igrokaza o Ivani Arškoj i planirala im je posvetiti dvije rekreacije: jednu za Ivanin poziv, drugu za njezino trpljenje, smrt i proslavu. Kao pripravu za to savjesno je proučila nedavno objavljenu knjigu Henri Wallona (1877.), koja sadrži izvatke sa procesa suđenja. Kao autor, redatelj i glumac, s. Terezija se nije štedjela. Pridržavajući se događaja junakinji je pripisala karmelsko razmišljanje"[8].

Kritičko francusko izdanje raspravlja o korištenju Wallonovim tekstom, i dodaje da se osjećala slobodnom indirektno umetnuti događaje iz svog vlastitog života koji su se, izgleda, podudarali s pričom Ivane Arške (T,289-290). Na primjer, u "Poslanju Ivane Arške" (RP 1) Ivana čuje glas arkanđela Mihaela koji joj govori da je volja Božja da ona vodi Francusku do pobjede nad Engleskom. Ona će biti zaštitnica vjere u tom smionom pothvatu. Ivana se opire zbog svoje slabosti i nemogućnosti da odgovori na taj poziv, ali na kraju - zbog iskazane potpore sv. Katarine i sv. Margarete - Ivana je konačno u mogućnosti da izjavi: "Što se to u meni dogodilo! O ljubezna Djevice (Katarina)! Tvoj glas razbija moje strahove i ne bojim se više... tvoja slatka melodija ispunila me radošću, i ja ću se pokoriti volji Božjoj!" (T,67-68). Izdavači kritičkog izdanja vjeruju da ova scena ocrtava čin Terezijinog obraćenja doživljenog na Božić 1886.godine, kada je potaknuta

[8] Gaucher, *Story of a Life*, 131.

Kristovom milošću prešla u novi stupanj zrelosti. Razgovori između Ivane Arške i njene mlađe sestre Katarine upućuju na usporedbu s povjeravanjima između Terezije i Pauline u Les Buissonetsu za ljeta 1882.

Oba ova igrokaza iznose različita razmišljanja o karmelskom pozivu. Ivanu privlači tihi život pastirice, siromašnog i prilično skromnog načina života. Unutar tog ambijenta Ivana razvija osjetljiv odnos prema Gospodinu koji vodi do spremnosti da do kraja u svemu prihvati Božju volju. Posljednji razgovor između Ivane i njezine mlađe sestre Katarine na kraju igrokaza odražava Ivaninu duhovnu zrelost. Katarina je zabrinuta da Ivani Bog više neće dopustiti povratak kući u Domremy kada, braneći Francusku, učini ono što Bog od nje traži. Ivana kliče:

> "Draga moja sestrice! Budućnost treba staviti u Božje ruke. Ako se ne budemo više vidjele ovdje na zemlji, naći ćemo se opet zajedno u našem nebeskom domu i nikad se nećemo odijeliti. Raduj se sa mnom zbog poslanja koje mi je Gospodin danas povjerio kako bi sačuvao vjeru u Francuskoj i napunio nebo brojnim izabranicima...!" (T,79)

Tada Katarina zaželi znati ima li nešto osobito što ona može učiniti za Boga. Ivana odgovara: "Budi uvijek jednostavna, stalno sjedinjena s Bogom, i učinit ćeš velike stvari za njega... U nebu ćeš dijeliti sreću sličnu mojoj - različiti putevi dovest će nas k istom cilju..." (T,80)

Drugi igrokaz o Ivani Arškoj obrađuje ukratko njezine pobjede i krunjenje kralja Charlesa VII, Ivanino utamničenje i mučeništvo. Terezija je napisala da taj igrokaz prikazuje njezino shvaćanje kršćanske smrti (T,31). Zapravo, Terezija se prilično oduševljeno bavi Ivaninim nepravednim utamničenjem, smrću i slavnim prijemom na nebu. Osjetljiva za istinu Ivanina života, Terezija priznaje da je Ivanin strah od smrti prilično ublažen pobjedom njezine vjernosti u jednoj od posljednjih scena. Terezija najprije opisuje spaljivanje na lomači kao potpuno nepravedan završetak svete djevice iz Orleansa. "Koji zločin sam počinila?", pita Ivana Arška. P. Jean Massieu, glasnogovornik biskupa Beauvaisa, odlučno izjavljuje: "Ti si optužena da si heretik, otpadnik i

idolopoklonik..." Ivanin odgovor je jak i pun vjere: "Moja je savjest čista, dobra sam kršćanka, poslušna Crkvi..." (T,141) U drugoj zgodi, kad arkanđeo Gabrijel dolazi utješiti Ivanu, Terezija ne umanjuje strah i ljutnju koju Ivana osjeća. Ivana uzvikuje: "Kažeš da mi je Isus blizu... Zašto onda dopušta da me svećenik osudi? Da mi Englezi sude, ne bih dobila takvu kaznu. Biskup moje domovine proglašava da zaslužujem smrt!" Arkanđeo Gabrijel podsjeća Ivanu da je i Isus došao na svijet koji ga je nepravedno osudio i postupao s njim s mržnjom. Ivana ponovno progovara: "Kako sam utješena kad vidim da je moja agonija slična Spasiteljevoj... Pa ipak, ne osjećam njegove božanske prisutnosti i smrt me ispunja strahom. (T,145)" Ovaj nam odlomak omogućava da na čas pogledamo u samo Terezijino srce jer ona u to isto vrijeme i sama prolazi kroz tamna razdoblja svoje vjere.

U ovom drugom igrokazu Ivana prije smrti traži Presvetu Euharistiju. "Kad budem osjećala kako njegovo Božansko Srce kuca uz moje, vatra njegove ljubavi dat će mi hrabrosti da gledam nesmiljenu vatru lomače. (T,146)" Riječi Knjige Mudrosti, poglavlja 3-4, izriču smisao utjehe i nade: "... duše su pravednika u ruci Gospodnjoj i njih se ne dotiče muka nikakva". Ivanine riječi otkrivaju polet njezine vjere: "Za jedan sat, sve što od mene ostane bit će pepeo. Ne, ja griješim, moj Bože. Moja duša će se vinuti k tebi... I ja ću živjeti, nikad više neću umrijeti... Jednog dana moje će tijelo ustati iz zemlje i sjediniti se s mojom dušom... Zašto sam onda još uvijek tužna, zašto me lomača ispunja strahom?" (T,147)

Prije nego Ivanu proguta plamen, zbiva se prizor u kojem se ona suočava s mjesnim biskupom, a rezultat toga je istina i pravda. Biskup govori Ivani da odlazi u smrt zbog svog prkosa Crkvi. Ona je podržavala kralja koji je heretik. Ivanin odgovor je dosljedan istini: "Biskupe, vi ste taj koji me vodi u smrt. Ja nisam heretik, ja sam kćerka Crkve, a kralj za kojeg sam se borila pravi je kršćanski kralj... Da sam mogla ići u Rim, Sveti Otac bi priznao moju nevinost, ali ja sam sretna što umirem za svoju domovinu i molim Boga da ne kazni moje neprijatelje..." (T,152-153)

Terezija je posvetila posljednji čin igrokaza trijumfu svete Ivane u nebu. Ona prima krunu od ruža i palmu mučeništva te

preuzima svoju nebesku ulogu kao zagovornica Francuske. Slava vjernog života nasljedovateljice čini završnicu igrokaza. Terezija tu bilježi svoju vlastitu želju za životom dostojnim velike slave u nebu.

Božićni igrokazi

Dva igrokaza pripadaju božićnim slavljima: "Anđeli uz Isusove jaslice" (RP 2), odigran 1894., i "Mali božanski prosjak" (RP 5), odigran 1895. godine.

"Anđeo uz jaslice..." (RP 2) odražava Terezijino otkriće Izr 9,4: "Ako je tko malen, neka dođe k meni". Taj odlomak koji je oduševio Tereziju i oblikovao njezinu pozitivnu sliku o Bogu, daje naslutiti srodnu misao da "Bog koji dolazi tako malen, može biti samo ljubav i milosrđe" (T,90). Prvi božićni igrokaz ispunio je pozornicu anđelima koji razgovaraju s Djetetom Isusom. Prije jaslica Terezija je ponudila zajednici meditativno razmišljanje o ljepoti Božje ljubavi u Božanskom Djetetu, otkrivajući Djetetovu svijest o budućoj muci i konačnoj slavi, zadržavajući se na trajnoj Isusovoj ljubavi prisutnoj u Euharistiji i beskrajnom dosegu Božjeg milosrđa prema njegovu narodu (T,89).

Milosrdna ljubav Božja u Isusu Kristu zorno je prikazana na dojmljiv način u dijalogu između anđela Djeteta Isusa i anđela Posljednjeg Suda. Anđeo Posljednjeg Suda nagoviješta završno suočavanje između Boga i svake pojedine duše. "Drhtat ćete stanovnici zemaljski", govori anđeo, "drhtat ćete u posljednji dan." Nećete moći izdržati gnjev ovog djeteta, koji je sada Bog ljubavi..." (T,102). Terezija ublažava ovu strogu prijetnju Isusovim utješnim riječima anđelu njegova djetinjstva: "... i najmanja duša koja me ljubi, postaje za mene raj..." (T,103) Anđelu suda Isus govori: "... Položi svoj mač. Nije tvoj zadatak da sudiš stvorenje koje sam ja podigao i koje sam želio otkupiti" (T,108). Ovaj igrokaz uspijeva uprisutniti sliku Boga punog ljubavi u Isusu Kristu, poziva vjernu zaručnicu na dnevno primanje Euharistije i pokušava dokazati smisao otajstva Utjelovljenja kroz prisutnost anđela.

"Mali božanski prosjak" (RP 5) obuhvaćao je sudjelovanje cijele zajednice pred jaslicama. Terezija je napisala 26 kratkih jezgrovitih poema s uvodom nakon kojeg je slijedio pripjev - zaključak za svaku kiticu. Jedna za drugom, dvadeset i šest karmelićanki zajednice u Lisieuxu, pristupilo je jaslicama da bi se nakon kratkog vremena adoracije pred Djetetom udaljile s ceduljicom koju bi uzele iz košare kraj jaslica, i uručile je "novakinji-anđelu" da kiticu otpjeva pred zajednicom. Određene karakteristike karmelskog poziva iskristalizirale su se kroz raznolike oblike: poziv na neprestanu molitvu, gorljivost za dobro drugih, napose za grešnike, svećenike i druge sestre, milosrđe, jednostavnost i poniznost, pouzdana vjera i predanje Božjoj ljubavi (T,186).

Svaka kitica ima prepoznatljiv naslov, npr. "Osmijeh", "Igračka", "Uzglavlje", "Cvijet". Jedna poema, nazvana "Mala hostija" sadrži riječi: "Isus... da bi priopćio svoj život, pretvara se svako jutro u malu bijelu hostiju. S još većom ljubavlju želi te preobraziti u sebe. Tvoje srce je njegovo milo bogatstvo, njegova sreća i neizreciva radost" (T,192).

Božja prisutnost u Isusu Kristu izazvala je kod Terezije bujicu zaručničkih i bračnih slika. Za nju je Isus postao "Božanski Prosjak" koji traži, moli od nas da mu ponudimo svoje živote za otkupljenje drugih. Bez obzira na naslov ovog božićnog igrokaza njezina pisma Celini razjašnjuju ovo uvjerenje[9].

Isus u Betaniji (RP 4)

Ovaj je igrokaz izveden na blagdan sv. Marte, 29. 07. 1895. godine, u čast sestrama laikinjama u zajednici. Bilo im je omogućeno da ih tijekom dana služe korske sestre. Sestrama laikinjama nije bio dozvoljen ulazak u kuhinju. Zajednica ih je toga dana darivala malim darovima, a navečer je priređen igrokaz.

[9] St. L1:450 i 588.

Ovaj se igrokaz zasniva na odlomku o Marti i Mariji iz Lk 10, 38-42. Sve riječi su uglazbljene. Terezija je zamijenila Mariju iz Betanije s Marijom Magdalenom, i tako igrokaz sadrži Gospodinovo obećanje Mariji da je njezin prošli grešni život potpuno zaboravljen. Terezija nije dirala biblijski izraz koji kaže da je "Marija izabrala najbolji dio..." Možda je naslutila da bi se "Marte" u zajednici osjećale isključene. Ona je radije naglasila da naša zvanja nisu presudna okolnost u našim odnosima s Bogom. Jedino ljubav vrijedi (T,167). Isus govori Marti: "Rad je uistinu potreban i ja sam došao da ga posvetim. Ali je neophodno potrebno posao popratiti žarkom molitvom" (T,176).

Koja krepost najviše pridonosi žaru milosrđa? Po Tereziji, to je krepost poniznosti. Ona ponovno otkriva smisao poniznosti, očit u djelima svete Terezije Avilske. U "Zamku duše" ona je napisala:

> "Kažem da bismo trebali hodati pred Bogom i ljudima u istini koliko god je to moguće. Osobito ne bi trebalo biti želje da nas drugi smatraju boljima nego što jesmo. U našem poslu trebamo Bogu pripisivati njegovo, a nama što je naše i nastojati naći istinu u svemu"[10].

O istoj poniznosti Terezija govori riječima koje Isus upućuje Marti: "Od svog ranog djetinjstva veselila si me svojom divnom čistoćom. Dok si ti prostodušna, Magdalena je ponizna..." Marta odmah priznaje važnost Isusova govora: "Poniznost ti je mila, Gospodine. Želim to živjeti" (T,178). Na taj način Terezija daje do znanja da temelj ljubavi nije u neokaljanosti kao takvoj, već prije u poniznosti.

Najistinitija stvarnost svega je duboka povezanost s Isusom Kristom. Marta uzvikuje: "Napokon razumijem Isuse, najuzvišenija ljepoto, tvoj božanski pogled prožima moje srce. Svi moji darovi tako su maleni. Ono što bih ti trebala ponuditi, to je sama moja duša, ljubljeni moj Spasitelju" (T,177). Terezija ponovno ističe važnost sebedarja u svim kreposnim činima. Bog ne traži nagomilavanje žrtava kao darova nego poseban dar nas samih. Isus je objavio Tereziji: "Da, tvoje je srce ono što ja želim. Zbog toga sam došao u

[10] St. Teresa of Avila, *Collected Works: Volume Two* Washington, D.C.: Institute of Carmelite Studies, 1980) 420.

sebedarnoj ljubavi. Želio sam napustiti nebesa i njihovu neizmjernu slavu zbog tebe..." (T,177)

Bijeg u Egipat (RP 6)

Ovim igrokazom proslavljen je imendan priorice Majke Agneze od Isusa 21. 01. 896. godine. Dijalozi tog Terezijinog igrokaza, drugog po veličini, u prozi su i stihu. Igrokaz je napisan na temelju legende kako je Sveta Obitelj, bježeći u Egipat, provela jednu noć u razbojničkoj spilji. Terezija oslikava razbojnike na simpatičan način, gledajući ih otvorene poticaju božanske ljubavi u Isusu. Zabilježeno je da Majka Agneza nije bila naročito oduševljena sirovim duhom pljačkaša i pomanjkanjem uljudnog govora (T,206).

Terezija pripovijeda priču o djetetu Dizmi čija je majka Suzana, a otac Abram - vođa razbojnika. Dizma boluje od gube. Nema nade u ozdravljenje. Kad je Marija okupala Isusa, dijete Dizma je opran u istoj vodi i izliječen od svoje bolesti. Naravno, razbojnička banda i Suzana prepuni su radosti i zahvalnosti. Svi kleče dok Marija blagoslivlje okupljene oko Djeteta Isusa.

Ovaj igrokaz pokazuje ogromnu neravnopravnost u ekonomskom životu između bogatih i siromašnih, aktualnu situaciju krajem 19.stoljeća. U liku svetog Josipa vidimo nesigurnost radnika. U igrokazu Suzana govori Mariji i Josipu da njezin suprug i njegovi prijatelji pljačkaju zato što je to jedini način traženja pravde usred teškog siromaštva. Sveti Josip odgovara: "Mi ne izbjegavamo siromaštvo. Sreća nije u bogatstvu, nego u poniznom podvrgavanju svoje volje Božjoj volji, koja svakome daje sve što je potrebno da spasi svoju dušu" (T,225). Marija dodaje: "Jadna ženo, kako možeš biti tako zavidna bogatima na onome što su nepravedno stekli? Zar ne možeš naći svoju radost u odgajanju srca ovog prekrasnog djeteta kojeg ti je Bog dao?" (T,225) Terezija ne razmatra program socijalne reforme kao odgovor na nepravedne ekonomske uvjete u društvu. Sveti Josip postavlja problem u kontekst buduće eshatologije: "Kad bi sadašnji život bio vječan, imali biste neki razlog za nagomilavanje

bogatstva. Ali iza ovog tako kratkog života slijedi vječna radost za one koji vjerno služe Bogu u ovom prolaznom progonstvu..." (T,233) Završni himan slavi povjerenje u neizmjerno Božje milosrđe, vrijednost siromaštva i skrovitog života.

Igrokaz je postao izvor poniženja za Tereziju. Majka Agneza prekinula je igrokaz prije no što je izvedba završena. Terezijinu reakciju zabilježila je s. Genoveva od Svetog Lica (Celina): "Zatekla sam je iza pozornice kako potajno otire svoje suze. Zatim je, svladavši svoje osjećaje, bila smirena i ljubazna u poniženju." Majka Agneza objasnila je kasnije svoj čin s nekim osjećajem kajanja: "Ražalostila sam je jedne slavljeničke večeri... grubo joj rekavši da su ti sastavci za večernju rekreaciju bili predugi i da su izmorili zajednicu".

Pobjeda poniznosti (RP 7)

Ovim igrokazom, koji je predstavljen u prethodnom članku, proslavljen je imendan priorice, Majke Marije Gonzage, 21. 06. 1896. godine[11]. *Pobjeda poniznosti* jasno pokazuje nekoliko odrednica karmelskog poziva: važnost razvijanja zaručničkog odnosa prema Kristu; duhovni život kao borba; odvraćanje od zaokupljenosti samim sobom; snaga kreposti i milost poniznosti; vrijednost skrovitog života. Kao što sam već naveo:

> "Da bismo cijenili ovaj igrokaz, zaista je korisno uzeti u obzir neke čimbenike koji su utjecali na Tereziju pri njegovom sastavljanju. Kao prvo, pojavljuje se lik Diane Vaughan. Karmel u Lisiexu bio je preko Terezijinih rođaka, obitelji Guerin, osobito zahvaljujući njezinom ujaku, upoznat s pričom o njenom prilično iznenađujućem obraćenju. Kako bismo shvatili lik Diane Vaughan, neophodno je posegnuti za ozloglašenim, antikleričkim, antikatoličkim piscem, Leom Taxilom, dobro poznatim u Francuskoj. On je postao glasovit najavivši 1885. godine svoj prelazak u katolicizam. Pokajao se zbog svih svojih zlonamjernih i prezirnih spisa i navodno odbacio svoja prijašnja stajališta. Papin nuncij u Parizu razriješio je Taxila od ekskomunikacije. Ono što poglavari i narod nisu znali bilo je to da je njegovo priznanje obnovljene odanosti katolicizmu preko krštenja bila puka prijevara. On je izmislio osobu gospođice Diane Vaughan koja je navodno bila velika svećenica "Palladiuma", tajne masonske sekte, odana štovanju đavla. Taxil je napisao knjigu koristeći se imenom Diane Vaughan, razloživši njeno obraćenje na katolicizam. Glas o tome raširio se po cijeloj Europi."[12]

[11] Russell, "Rewiew Article", 71-76.

Diana Vaughan se pojavljuje u dijalozima ovog igrokaza kao mogući kandidat prikladan za Karmel u Lisieuxu. Međutim, glavni dio igrokaza usmjeren je na dijaloge između različitih zloduha. Karmelski gledatelji ovih razgovora već su utvrđeni svojim predanim zaručničkim odnosima s Kristom. Oni uočavaju da su đavlove namjere razoriti duhovnu gorljivost svih karmelićanki. Jedina đavolova nada u ostvarenje ove zavjere počiva u nalaženju karmelićanki koje su pune sebeljublja. Lucifer izjavljuje: "Uvjeravam vas da je sebeljublje najbolji način da oslabimo ljubav Božju u srcima svih njegovih redovnica" (T,254). Ono što može nadvladati usmjerenost na same sebe i ponos jest krepost poniznosti. Igrokaz zaključuje anđeoskim pjevanjem: "Vi ste sestre anđela i djevice Karmela... Vi, gorljive karmelićanke, želite osvajati srca za Isusa, vašeg Zaručnika. Onda ostajte uvijek male za njega, jer poniznost baca pakao u bijes" (T,266).

Stanislav Kostka (RP 8)

To je posljednji igrokaz koji je Terezija napisala. Poslužio je kao dio proslave u čast zlatnog jubileja zavjeta sestre od Sv. Stanislava. Kronika Karmela u Lisieuxu bilježi za taj dan: "8. veljače 1897. godine zajednica je s radošću proslavila zlatno vjenčanje naše drage sestre od Sv. Stanislava... Navečer su novakinje odigrale zgodu iz života svetog Stanislava koju je napisala njihova mlada učiteljica, s. Terezija od Djeteta Isusa" (T,263). Zgoda se odnosi na ulazak svetog Stanislava u isusovački novicijat. Terezija se još jednom usredotočuje na događaj iz života osobe koja je umrla mlada kao i Ivana Arška. Ovaj igrokaz pokazuje da je i nakon smrti moguće činiti dobro na zemlji (T,268). Sveti Stanislav je oslikan kao skroman i

[12] Ibid., 72.

pobožan; želi se pridružiti isusovcima da bi postao svet. Zbog mogućeg protivljenja kod kuće, putuje u Njemačku kako bi ušao u isusovački novicijat. Terezija uglavnom prepričava do tog vremena poznate događaje iz života svetog Stanislava. Ubrzo nakon ulaska u isusovačku zajednicu, pogođen je razarajućom bolešću. Terezija je neznatno promijenila prikaz viđenja svetog Stanislava gdje mu anđeli praćeni sv. Barbarom donose Svetu Pričest. Sveti Stanislav govori: "Vidio sam sv. Barbaru kako ulazi u moju sobu, sjajna u slavi, praćena dvojicom prelijepih anđela. Držala je hostiju u svojim djevičanskim rukama i imao sam neizrecivu utjehu primivši od nje Boga u Euharistiji..." Brat Augustin, isusovački novak, primjećuje: "Sv. Barbara je držala božansku Euharistiju u svojim rukama? Kojeg li misterija!... Zašto ti radije anđeli nisu dali Svetu Pričest?" Sveti Stanislav reče:

> "Za vrijeme mog putovanja Rimom anđeo mi je dao Svetu Pričest, ali sv. Barbare nije bilo. U kraljevstvu Božjem njezina slava nadvisuje nebeske duhove. Iz tog razloga ova nježna djevica dala mi je anđeoski kruh prije svih anđela. Možda je i ona željela na zemlji imati udjela u božanskoj službi svećenika i Gospodin je ispunio ovu želju". (T,281)

Izgleda da je Terezija u ovo poglavlje uključila i svoju vlastitu želju za svećeništvom između ostalih poziva koje je ranije zapisala u rukopisu B "Povijesti jedne duše". Igrokaz se završava molbom svetog Stanislava Mariji da posreduje za njega kako bi mu bilo omogućeno poslije smrti vratiti se na zemlju da bi zaštitio "svete duše" (T,285).

Ono što je nedavno preminuli Hans Urs von Balthasar napisao o poeziji svete Terezije moglo bi se također općenito reći o njezinim vjerskim igrokazima:

> "Premda njezina poezija po formi ostaje zatvorenik ukusa njezinog vremena - gdje bi, uostalom, mogla naučiti jezik Peguya ili Claudela? - njezin duh je prštavi izvor najprikladnijih, najoriginalnijih i najnezaboravnijih slika koji je, ne bojim se reći, čini po poetskoj snazi jednakom dvama velikim reformatorima Karmela"[13].

[13] Hans Urs von Balthasar, "The Timeliness of Lisieux" /"Aktualnost Lisieuxa"/, *Carmelite Studies I D (1980): 112-113.*

IGROKAZ SVETE TEREZIJE:

Neka teološka razmišljanja

Na različite se načine Terezija probila kroz duhovnu kulturu svoga vremena da bi ponudila novo shvaćanje odnosa između Boga i nas. Ovaj dio članka usredotočit će se na taj odnos u skladu s onim dimenzijama vjere koje prevladavaju u igrokazima: Kristova osoba, Marijina uloga, milosna dinamika duhovnog puta i mjesto eshatološke perspektive.

Tereziji se čini da neke sestre u njezinoj zajednici odražavaju shvaćanje Boga koje je ograničeno predodžbama straha i strogog suda. Bog bi trebao biti točan u vaganju zasluga i životnih krivnji svake osobe. Stoga, da bi postigla božansku naklonost, osoba mora zgrnuti listu dobrih i kreposnih djela. Za Tereziju takvo nastojanje za životnim savršenstvom ne pokazuje bit odnosa s Bogom. Radije spoznati, prihvatiti i veseliti se što smo ljubljeni od Boga koji traži naše prijateljstvo - "Božanski Prosjak" u Terezijinu igrokazu - čini najistinskiji temelj našeg odnosa s Bogom. Slijedeći odlomci proroka Izaije bili su dragocjeni Tereziji: "Nek se pokrenu planine i potresu bregovi, al' se moja ljubav neće odmaći od tebe, kaže Gospodin koji ti se smilovao" (Iz 54,10). Terezija otkriva milosrdnu Božju ljubav u dijalozima između Marije Magdalene i Krista, te između Marije, Majke Gospodinove, i obitelji u razbojničkoj spilji. Ustvari, Božje milosrđe se dosljedno ponavlja u Terezijinim spisima. Drugim riječima, početak odnosa između Boga i nas najbolje je izražen u spoznaji da nas je Bog prvi uzljubio. Božanska inicijativa, koju katolička tradicija promatra kao središte autentične i biblijski ukorijenjene milosne povijesti, ima istaknuto mjesto u Terezijinim igrokazima.

Isus se pojavljuje u igrokazima kao djetešce, premda se često javljaju aluzije na muku kao i neki nagovještaji njegova uskrsnuća. Terezija odražava kristološko shvaćanje svog povijesnog vremena. Ova "visoka" ili silazna Kristologija /koja polazi odozgo/ počinje u pra-doba s vječnom Božjom Riječju koja se udostojala postati jedno s cijelim čovječanstvom u sebedarnoj ljubavi. Prolog Ivanovog

Evanđelja sadrži tu temu. U jednom od božićnih igrokaza, "Anđeli kod jaslica", Isus već u jaslicama pokazuje znakove poznavanja svoje buduće muke. Ovaj slikoviti govor u skladu je sa silaznom Kristologijom. Nedavno se to očitovalo u enciklici Pape Ivana Pavla II "Redemptor Hominis". Rana Kristologija koja je ponovno našla odjeka u iskustvu kršćanske zajednice, naziva se uzlazna ili "niska" /nizinska, koja polazi odozdo/ Kristologija, a počinje s Isusom na zemlji u njegovu životu i služenju. Ona vodi k uskrslom Kristu, sada zauvijek s Bogom u slavi. Pismeno jamstvo za ovakvo gledište su sinoptička Evanđelja. Ponekad su ove dvije Kristologije smještene u gotovo posve suprotan odnos - "visoka" Kristologija je predstavljena kao onostrano usmjerena, a "niska" Kristologija kao više povijesna i usmjerena prema ovome svijetu. Teologinja Elizabeth Johnson, C.S.J. napisala je o njihovom međusobnom nadopunjavanju i sposobnosti obiju da budu osnova zauzetom vjerskom životu u svijetu i služenju socijalnoj pravdi. "Dok silazna Kristologija ima više filozofsko obilježje, uzlazna je više povijesno usmjerena. One ne samo da se uzajamno ne isključuju, nego su obje potrebne za puninu ispovijedanja vjere Crkve"[14].

Dok Terezija odražava više tradicionalniju Kristologiju, ovo shvaćanje nikako ne stvara apstraktnim ili idealističkim njezin odnos prema Kristu, što se vidi i u njezinim igrokazima. Motivi predanja i jakosti, patnje i sumnje, a osobito bračni ili zaručnički odnos opisuju osobnu povezanost s Kristom. Iz ovog ljubavnog jedinstva s Kristom proizlazi da se osoba dragovoljno poistovjećuje sa Spasiteljevom sebedarnom ljubavlju. Stoga Ivana Arška ide u borbu za Francusku, karmelićanke se žrtvuju i mole za grešnike i potrebne u svijetu, a sv. Stanislav Kostka napušta sigurnost svog bogatstva i plemenitog podrijetla.

Marija se, naravno, pojavljuje kao majka Djeteta Isusa u "Bijegu u Egipat" (RP 6) a također i kao tješiteljica sv. Stanislava Kostke (RP 8)u njegovoj bolesti. Marija govori sv. Stanislavu da će

[14] Elisabeth Johnson, "Christology and Social Justice: John Paul II and American Bishops" /"Kristologija i socijalna pravda: Ivan Pavao II i američki biskupi"/, *Chicago Studies 26* (August 1987): 164.

biti pod njezinim okriljem. U oba igrokaza Marija se pojavljuje kao majka, brižna i spremna dijeliti s drugima njihove borbe. U stvari, Marijino majčinstvo najviše je hranilo Terezijinu marijansku pobožnost. No, da bi se obuhvatila sva dubina i širina Terezijinog odnosa prema Mariji, trebalo bi posegnuti za ostalim njezinim spisima. O. John Malley, O. Carm., General, u svojem pismu karmelićankama prigodom Marijanske godine, podsjeća na poznatu Terezijinu pjesmu "Zašto te ljubim, Marijo". On osobito ističe Terezijine riječi: "Marija je moja draga majka i obično kćeri nalikuju svojoj majci"[15]. Ova ista pjesma pjeva hvale Mariji oživljujući biblijske prispodobe koje oslikavaju njen život. Terezija sažimlje svoju vlastitu duhovnost u minijaturnu sliku kada piše o Mariji: "Znam da si u Nazaretu... živjela posve siromašno, bez želje za ičim - nikakvi ushiti, ni čuda, ni zanosi ne uljepšavaju ti život... Posve običnim putem tebi se mili stupati..."[16] Ovo je uvjerenje ostalo središnje u iskustvu Terezijinog duhovnog puta.

Razmišljajući o Terezijinim igrokazima, očigledno je da su njena uvjerenja o duhovnom životu, životu vjere, svoj odjek našla u igrokazima. Pojmovi malenosti i djetinje jednostavnosti, potreba za poniznošću, put vjere, nade i ljubavi, prepuštanje Bogu i molitva za druge nalaze zajednički i životvorni smisao zajedno sa slikom "Zaručnice Kristove". Čini mi se da ta zaručnička metafora sadrži žarište dinamike milosti u Terezijinu životu. (Sjetite se da je ona napisala svoju vlastitu pozivnicu na svoje vjenčanje s Kristom po zavjetima.) "Sponsa Christi" u motivu Kristove nevjeste ima dugu povijest u crkvenoj tradiciji i zapadnoj književnosti. Terezijino iskustvo nije jednostavno poistovjećeno s prošlim izričajima, jer ona je nastavila ustrajno naglašavati djetinje odlike u svom odnosu prema Gospodinu. No usprkos njezine djetinje ljubavi, razum i zrelo ponašanje su se razvili. Kao što je napisao engleski dominikanac Simon Tugwell:

[15] Preuzv. Rev. John Mallery, O. Carm., "Father General's Letter for the Marian Year" /"Pismo oca Generala za Marijinu godinu"/, Rim: Curia Generalizia dei Carmelitani, 1988., Okružnica, str. 11.
[16] Str. 246.

"Terezija je u svom životu vrlo rano otkrila svoju vlastitu sposobnost da ljubi, ali je shvatila kako se lako može zalutati. U svom je samostanu mogla vidjeti kako se mogu iskvariti i postati nezdrave ljudske reakcije... bila je daleko od neosjetljivosti na ljudske osjećaje - jednom je rekla kako ne razumije svece koji nisu voljeli svojih obitelji - no shvatila je da samo Bog jedini može zadovoljiti njezinu neizmjernu čežnju da ljubi i bude ljubljena. Uvidjela je da taj Bog ne samo da je jedini koji joj može dati dostatno ljubavi već da taj Bog mora biti i subjekt i objekt te ljubavi. "Ljubit ću te onom istom ljubavlju kojom si ti mene ljubio, Isuse, vječna Riječi". Za razliku od nekih pobožnih osoba kasnog srednjeg vijeka, Terezija je shvatila kako nije dovoljno samo jednostavno predati svoju ljubav Bogu. Uklopivši je u njegovu... pouzdano možemo dati maha svojoj ljubavi."[17]

Slika Kristove zaručnice ostvarena je u Ivani Arškoj i označava osobnost novakinja u "Pobjedi poniznosti" (RP 7). Krepost nade ostaje u prepuštanju inicijativi Božje ljubavi i pouzdanju u Njegovu brigu za svoju djecu. Poniznost je praktična krepost Kristove zaručnice koja predstavlja najbolji odgovor u duhovnoj borbi. U njezinim igrokazima poniznost je prihvaćenje istine o samima sebi, jednostavno priznanje neizbježnih ograničenja ljudskih uvjetovanosti, potrebe za strpljivim podnošenjem u vjeri. Dajući smisao slabosti, ne smijemo podleći samosažaljenju i malodušnosti. Naprotiv, poniznost nas osposobljava za povjerenje u Božje vodstvo i snagu. Poniznošću ćemo također prihvatiti svoju nedostatnost kao očiglednu istinu o svojem životu. Dakle, Bog nas vodi k velikoj svetosti.

Eshatološki pogled svete Terezije je tipičan za njezin povijesni trenutak. Njeno razumijevanje budućega vidi nebeski život kao oslobođenje od progonstva, ispunjenje vjere, nade i ljubavi, dovršenje i ispunjenje zaručničkog odnosa s Kristom. Štoviše, eshatološka vjera u Božju spasiteljsku prisutnost uključuje karmelićanku u aktivan odnos s bolima i uzdasima ovog svijeta. Za Tereziju poziv karmelićanke uključuje molitvu i žrtvu za grešnike, svećenike i sve ljude u potrebi. Ovo je gledište prikazano u osobi Ivane Arške (RP 3), "Pobjedi poniznosti" (RP 7) i "Božanskom Mališanu" (RP 5).

[17] Simon Tugwell, "Thérèse of Lisieux", pogl. 18, Ways of Imperfection (Springfield, IL: Templegate Publishers, 1985), 225.

Budući da je Terezija pisala igrokaze u svojim kasnijim godinama života, oni donose mnoga njezina zrela vjerska uvjerenja. Ona se otkrivaju u jednostavnim pričama koje uključuju obitelj, prijatelje, život zajednice, prirodu, borbu i ljubav. U *Povijesti jedne duše* Terezija nalazi prigodu da sažeto iznese svoje gledanje:

"Ah, Gospodine, ja znam da ti ne zapovijedaš ništa nemoguće. Ti bolje od mene znaš moju slabost, moju nesavršenost. Ti dobro znaš da nikad ne bih mogla ljubiti svoje sestre kao što ih ti ljubiš, kad ih ti sam, o moj Isuse, ne bi ljubio još u meni. Ti si zato proglasio novu zapovjed, jer si mi htio udijeliti ovu milost... Da, osjećam, kad vršim djela ljubavi, da to Isus sam djeluje u meni; što sam više sjedinjena s njim, to više ljubim sve svoje sestre"[18].

Dakle, Terezija otkriva srce svakog životnog puta: sjediniti Božju ljubav i ljubav prema bližnjemu! Vjerojatno je temeljni izazov svakog doba pronaći put koji označava to isto jedinstvo.

SADRŽAJ

IGROKAZI SVETE TEREZIJE 3
Uvod 5
Igrokaz svete Terezije: općenita zapažanja 6
Igrokaz svete Terezije 9
- Ivana Arška 9
- Božićni igrokazi 12
- Isus u Betaniji (RP 4) 13
- Bijeg u Egipat (RP 6) 15
- Pobjeda poniznosti (RP 7) 16
- Stanislav Kostka (RP 8) 17
Igrokazi svete Terezije: Neka teološka razmišljanja 19

[18] Str. 221.